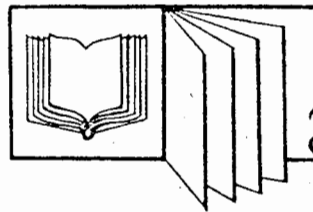

ШЮ, 1/92

Наср

Чўлпон

ДУХТУР МУҲАММАДЁР

Хаёлий ҳикоя

Туркистоннинг қоронғу бир гўшасида (...) номлик бир уездни шаҳрида Ҳожи Аҳмад исмли 60 яшар камбағалгина сартарош ҳожи бор эди. Онинг хотуни чахотка (сил) касалига мубтало ўлиб, тўққиз ой қадар ҳимматлик тўша-гида ётгандан сўнгра вафот бўлган эди. Ул хотундан Муҳаммадёр исмида бир ўғул туғилган эди. Ҳожи Аҳмад ўз шаҳрида Ҳожи сартарош деб машҳур эди. Унинг ҳожилигининг бош сабаби — 15 яшар экан вақтида отаси ила ҳажга борган эди. Отаси ҳажда вафот топгандан сўнгра ёлғиз ўзи Миср, Стамбул, Форс, Марокаш, Белужистон, Бағдод, Эрон ва Афғонистон тарафларини ва ички Русияни ўн йил қадар саёҳат қилиб қайтган эди. Саёҳатдан қилган фойда-си — форсча, арабча, русча ва инглизча тилларда сўйламакка қодир бўлди. Аммо ўзининг нодонлиги сабаб бўлиб саёҳатда кўп машаққатлар кўрганлиги-дан, ўғли Муҳаммадёр ўқув ёшига етар-етмас, бутун куч ва қуввати ила они ўқитурға ҳаракат қилди.

Ун ёшга етганда ичкари Русиядан (Уфа мадрасаи олиясин битирган) бир муаллим келиб қолди. Бу шаҳарда бир-икки ҳафта тургач, халқ оғзидан «газет ўқийдурган ва етмиш икки тилни биладирган» Ҳожи сартарошнинг шўхратини эшитиб, кўришмоқ учун Ҳожи Аҳмаднинг сартарошлик дўконига келди. Му-ҳаммадёр ҳам шунда ўлтурган эди. Отасининг ишорати ила ўрнидан туриб камоли таъзим ила кўришди. Ҳожи Аҳмад ила муаллим қандай узоқ сўйлашиб ўтирдилар. Сўз орасида муаллим афандига Ҳожи Аҳмад: «Менинг бисотимда шул биргина ўғлим бор. Буни замона ихтисосига ўқитмоқни хоҳлайман. Агар қабул қилсангиз, шунга яхшигина миллий тарбия берсангиз, сўнгра ҳукумат мактабларида ўқитсам», деди. Муаллим бир оз фикр қилиб тургач, ўқитгани қабул қилди. Ҳожи Аҳмад дўконини ёпиб, муаллимни ҳовлисига олиб келди. Муаллимда ёш Муҳаммадёр камоли шавқ ила ўқимоқда эди. Ва бўш вақтла-ринда ҳам ўқимаган болалар каби чойхона, базм ва фаҳшхоналарда юрмай, бир рус офицерининг тахт раёсатида тарбияи бадания ўйунлари қилмоқда ва фойдали китоблар муроаласи ила ўткармоқда эди. Бу тариқа бир йил ғайрат ила ўқиди. Бу муддатда бутун аҳқоми ислом, тарих ва жўрофияларни мукам-мал билди. Бир йилдан сўнг Ҳожи Аҳмад суюкли ўғлини ҳукумат мактабларига бермоқчи бўлди. Оҳ... фақат пул йўқ эди. Шу пулсизлик жуда эзмокда ва бечора болани аллақачон фазлу камолот, илм ва урфондан қуруқ ва маҳрум қўймоқда эди!

Начора, муаллим афандиси ила баробар ёрдам қилмоқларини ўтинмоқ

Ховлисида ҳеч ким йўқ... на она бор... на ота бор, на қўрқинч манзара...? Ховлини 6 ойга бир ўрусга 225 сўмга ижарага қўйиб, кеч соат 7 да станцияга қараб юрди, келса поезд кетган...

Эрта билан соат 9 даги поездга қолди... Маҳзун ҳолда яна уйига қайтиб, ўз хонасидаги ўрусда бир кечалик меҳмон бўлди.

Эрта билан соат 8 да станцияга чиқиб поездни кутиб турди... Ниҳоят, 20-аср маданияти келди, аждар каби пишиллаб, ҳар тарафга сув чочиби... Муҳаммадёрни ватанидан айирмоқчи бўлди. Станцияда бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадёрнинг кўнглини бузмоққа бошлади...

Бир мусулмон хуржин йўқотган! Бири боратурган станциясин номини билмай, бошқа станцияга билет олиб қўйган... ва шунга ўхшаш заҳматли манзаралар олдида Муҳаммадёр қотиб қолди... Ниҳоят, иккинчи звонок урилганда чиқиб, учинчи классдан жой топиб ўтирди... Ҳалиги қўрқинч манзаралар... Бунда андан ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди... Бир мусулмон бириси билан уришиб бурни қонаган, бир мусулмонни поезд маъмурлари тутиб олиб урардилар... Муҳаммадёр чидаёлмади. Поезднинг ташқарисига чиқиб, тикка туриб станцияни томоша қилабошлади. Бир армани Кавказнинг қоронғу гўшаларидан келиб станцияда дўкон очиб бой бўлиб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмоқда... ва ерли мусулмонлар эса топган пулларини тўйга, жанозага сарф қилиб фақирликда, хорликда қолмоқда эдилар. Яна кўнгли бузилди. Яна диққатлик, оҳ... ўйга ботди... Бир вақт учунчи звонок ҳам урилди. XX асрнинг отсиз аробаси юраман деб бир қичқириб, илгарига қараб ҳаракат қила бошлади... Яъни Муҳаммадёр муқаддас ватанидан ажраб ёт элларга бориб, ёт бир маишатга қараб юрар эди. Учунчи вагонни ичига кириб, бир оз ул тараф, бул тарафга айланиб юрди. Боши тамом Туркистон ҳақида фикрлар, ўйлар ила тўлган эди... Бирдан бир овоз келди:

— Муҳаммадёр!

Қаради... Узига тарбияи баданиядан таълим берган ўрус офицери Пётр эди. Муҳаммадёр бориб кўришди. Ва офицерга:

— Қайга борасиз? — деди.

Офицер: — Мен бир аскарый иш билан иккинчи станцияда тушаман. Сиз қайга борасиз? — деб савол қилди. Муҳаммадёр бир оз ўйлаб тургандан сўнг:

— Ғурбатга!

— Нима учун?

— Уқимак... Уқимак... ўқимак учун, — деди...

Муҳаммадёрга «Отангиз саломатми?» деб офицер бир савол беришига қарши, Муҳаммадёр кўзларидан ёш оқизиб:

— Улди... — деб жавоб берди...

Бу сўзни эшитган офицер ҳам кўзларидан марҳаматли ёшларини оқизди. Муҳаммадёр офицердан бир «дурбин» сўраб олиб, ёлқутга чиқди. Ватанининг тупроғи устига сувларин сочиб, атрофларда ўлтирғон ерли мусулмонларнинг диққатини жалб қилиб юрмакда эди. Муҳаммадёр дурбин ила узоқдаги тоғларга қараб туриб, кўз ёшларини оқизиб тоғларга ва ўзининг орқасида қолган ватанга хитоб қилиб:

— «Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-қора тоғлар! Э, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!

Чин айтинг! Бу йигирманчи аср маданиятини ҳам кўриб турибсиз!

Уч кунлик йўлни ўн соатда қилган бу йигирманчи аср маданиятининг айғирини кўриб, ватандошларим нимага оғизларини очиб қолдилар? Нимага бу маданиятга кирмоққа ўзлари ҳаракат қилмайдурлар? Қачонгача икки ғилдиракли кўчаларга сиғмайдиган аробалар?..

Эй, ватандошларим! Қачонгача бу ғафлат? Нимага бунча ҳушёрмассизлар? Охир, сизлар ҳам одам-ку! Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдимизга келиб турган илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан, нимага бу ишларга киришмайсизлар! Уйқудан кўз очинглар! Урининглар! Илм, маърифат ва ҳунар изланглар! Вақт етди, балки ўтди», — дер эди!

Кеч соат 7 да офицер ила Муҳаммадёр видолашди ва ўз жойига кириб уйқуға кетди.

Бир неча кундан сўнгра Муҳаммадёр ўзини Бокунинг катта станциясида кўрди. Қўлида тугун ва бошқа нарсалар бўлганлигидан тезлик ила поезддан

сурганликларини ёзмоқ мумкин эмас эди. ¹ Дорилфунунни тамом қилиб чиқишига бир йил қолганда пойтахт чунончи Москва ва Петрограддаги Туркистонли масковчи бойлар ҳаётиндан олиб, «Пойтахт меҳмонлари» номли бир театру китоби ёзди. Бу китобда илмсиз бойларнинг пойтахт номерларинда тил билмай, илм билмай ва ажнабийлар тарафиндан ўзлариға қилган ҳақоратлар ғоят моҳирона суратда кўрсатилмиш эди. Бу китобни ҳам Муҳаммадёр ўзи русча таржима қилиб нашр қилди. Петроград театрулариндан бирисинда баъзи бир студент рафиқлари ила ўзининг маишатини таъмин қилмоқ учун саҳнаға қўйиб, китобда энг биринчи бўлган «Хўжа бин...» ролини Муҳаммадёр ўзи олиб, кўб олқишларға манзур бўлди. Бир театрдан расходдан ташқари ўз маишатиға сарф фойда бўлиб, 3000 сўм қадар қолди...

Ниҳоят имтиҳон вақти етиб, Петроград дорилфунунининг тиб шўъбасидан биринчи бўлиб имтиҳон бериб, дўхтирлик шаҳодатнома олди... Яна ватаниға қайтмади. Бокудаги ҳимматли бой ва ўзининг театрдан олдиғи пуллари ила бу Туркистонли шогирд Исвеч (Швецария) дорилфунунлариға тажриба учун югурди...

Петроград вокзалида кечки поезддан бутун мактаб орқадошлари Муҳаммадёрни узатмоқдалар эди... Бир Туркистонли камбағал бола ҳаракат ва ғайрат орқасинда Русия мактабларин битириб, Оврупони энг олға кетган мамлакатларидан Исвечға ўқимоққа кетадур...

Мана, ғайрат самараси... мана, ғайрат меваси. Мана, ҳаракат гуллари... ибрат... ибрат... ибрат... Мана, «Жамияти хайрия» фойдаси, мана, иттифоқлик самараси, мана, бирлик меваси...

Бизнинг Туркистон боласи ниҳоят «маданият йўрғаси» ила Исвечнинг пойтахтиға бориб, дорилфунунни тиб шўъбасиға сомеъ ёзилди... Бечора шогирд 7 сана Исвечда очлик ва тўқлик билан сабру сабот ила югурди, ниҳоят Исвечдан ҳам қайтарға йўлга чиқиб Италия-Туркия, Румания-Булғория тупроқлари ила айланиб Одисаға, Одисадан тўғри Бокуға келди.

Боку вокзалинда бутун Боку ёш зиёлилари Муҳаммадёрни қарши олиб, ўзининг «маънавий отаси»никиға олиб бориб, тушушиб, Муҳаммадёрнинг шарафини 50—60 кишилик бир зиёфат беришдилар. Муҳаммадёр Бокуда очилган «Ислом тиб курси»да уч йил муаллимлик қилиб, ўз ватани Туркистонға қайтмоқчи бўлди... ва ондаги «маънавий отасин»дан рухсат олиб, жаҳолат дарёсинда суюна-суюна сузмоқда бўлган ватани Туркистонға қайтиб, қўлдан келган қадар хизмат қилмоққа маслаҳат сўради. Маънавий ота рухсат бериб, кеч пароход исколасида Боку ёш зиёлилари узатмоқдалар эди. Маънавий ота устиға «Боку ёдгори» ёзилган бир элтин соатни Муҳаммадёрға бериб, андаги зиёлиларға қарар бир қисқа нутқ ўқимишни Муҳаммадёрдан тилади... Муҳаммадёр пароход устидан туриб зиёли ёшларға хитоб қилиб қисқача бир нутқ ўқиди. Ҳозирун Муҳаммадёрни чапак овозлари олқишлаб, чечаклар ирғитмоқда бошладилар. Ниҳоят, пароход хуштак бериб, денгиз сувларини тўлқинлантириб, Туркистонға қараб юрди...

Муҳаммадёрнинг пароход устида зиёлиларға хитобан ўқиган нутқи:

— Эй, маънавий акаларим! Ва эй, маънавий оталарим!.. Мен бир фақир шогирд эдим, кенг Туркистоннинг энг қоронғу гўшасидан илм ва маърифат истаб шаҳрингизға келдим. Сиз ҳимматиларнинг ҳиммати миллатпарвароналарингиз ила таҳсили илмни Русия дорилфунунларидан ўтуб Оврupo дорилфунунларига қадар биткуздим. Ишта бу ҳаммаси «Жамияти хайрия» ва «Нашри мориф» жамиятларининг самарасидир. Мен ҳам ватанимға ёрдамим ила қўлларимни шимариб, жаҳолатда қолган қардошларингизни уйғотмоқ ва турғузмоққа ғайрат қиламан. Маънавий шаҳрим бўлган Боку ва маънавий оталарим бўлган сизларға самимий ташаккуримни арз айтиб ва жаҳолат дарёсининг аждар балиқлари бўлган биз Туркистонлиларнинг уйғонмоғимиз ва йўл топмоғимизға ёрдамлашишингизни ҳаммаларингиздан бажо этаман... (Сўзи шул ерға келганда пароход секин-секин қўзғалмоқда эди.) Хайр, борингиз соғўлунгиз оталарим, акаларим ва суюкли оғаларим, — деб нутқини битирди...

«Маданият балиғи» сувни ўртасидан ёруб, бир доҳини ва бир ходимни

¹ Ушбу рўмон ҳаёлий ва бир қадар фақат 12 жузъи бўлмасун ва олти жузъи бўлмасун, 3 жузъи қилиб бўлса ҳам шул исмда юқорида таъриф қилган руҳда бир рўмон ёзмакларини муҳаррирлардан ўтинман. Худо муҳаррирларимизға ғайрат берсун! — муаллиф.

бераман ҳам қўлингизга беш минг сўм пул бераман, қолганини афу этасиз»,— деди.

Муҳаммадёр: — «Агарда жойингиз бўлмаса ўтириб туринг. Менга ёлғиз шул жойдан икки адад хона берсангиз бўладир», деса ҳам ўрус: — «Меним бошқа яхши жойим бор, шунга кўчаман. Мен сизга 9 минг сўм қилган фойдани берсам ҳам бўлур эди, аммо тўрт минг сўм орада баъзи ислоҳларига кетди»,— деди.

Муҳаммадёр суюна-суюна ризо бўлди. Эртаси куни рус ҳовлисини бўшатиб, беш минг сўм бериб кетди. Муҳаммадёр кенг жойда роҳат-роҳат тура бошлади. Остидаги мағазинларни яна ижарага қўйиб, ҳукуматнинг рухсати ила юқори хонада бир хусусий шифохона очди. Бойлардан олиб, ҳеч нарсаи йўқ фақирларни пулсиз даволай бошлади. Ҳар кун 50—60 сўм дўхтирликдан хусуси бор эди.

Бир қишлоқнинг бир еридан икки таноб келадирган боғча олғон эди. Муҳаммадёрнинг ғайрати ҳам худо берган бахти ила нафт (ёқиладирган ёғ) кони чиқди. Ҳозир Муҳаммадёрга миллионлар ила иш кўрурга тўғри келур эди. Бир тарафдан ўз ишларин йўлга қўюб, иккинчи тарафдан ёнига 5—10 миқдори зиёлилардан олиб, рухсатли «Жамияти хайрия» очди. «Жамияти хайрия»га ўзи кўп ақча берди. Шаҳарда бир мусулмон қироатхонаси очилди. Шу йили Муҳаммадёр ҳафталик «Ватан» исмли бир расмий журнал ила «Хабар» исмли кундалик бир газета нашр этарга бошлади. Муҳаммадёр бир ҳунар мактаби очарга пешвозлар қилса ҳам кўп монельар чиқиб, они ўрнига ёзлик муаллимлар курси очилиб, ёз вақтида муаллимларга ҳар хил таълим йўллари, тарбия усуллари ҳақинда ўқитмоқдалар ва лексиялар бошланди. Шундоқ қилиб, қичкина бир шаҳарда «Маорифхона»лар кўпаймоқда ва бошқа шаҳарларга ўрнэк бўлмоқда эди. Бутун-бутун турк-татар жаридаларинда Муҳаммадёр исми «Дўхтир ходими миллат Муҳаммадёр» аталмоқда эди.

1914 йил.

СЕНИ КЎП КЎРМАСУН

(Фарғона ҳаётидан)

— Ҳаҳ, тангримга шукр, оҳ, ухлаб кетди! — деди ва эски тўшаклар орасида тўлиб-тошиб ухлаб ётқан боласига она муҳаббати билан узоқ-узоқ тикилиб қарагандан кейин:

— Жиндак мизғиб олай, — деди ва бошини секингина болишқа қўйди.

Бу каттагина бир қишлоқда ўтиб ётқан бир рўзғор, у боласини ухлатган Хадичахон деган ёш бир жувон. Ухлаб ётқан бола бўлса, унинг кичик ўғли Исҳоқжон эди.

Исҳоқжоннинг отаси Розикжон ўша қишлоқлик бир деҳқон йигит бўлиб, тўрт-беш таноб ерига ўзи ишлаб, беш-олти йилдан бери шу рўзғорини айлантириб келар эди.

Рўзғор катта эмас: бир хотуни, бир онаси, икки ўғли ва бир ўзидан иборат кичкинагина бир ийғин эди.

Инқилобдан бир-икки йил бурун янги уйланган вақтларида рўзғори яхши, тинч, бир хилгина ўтиб турган эди. Инқилоб бўлиб, мана, ички урушлар бошланиб, юрт уруш майдониға айлангандан кейин талаға чиқиб деҳқончилик қилиш қийинлашиб, рўзғорни келдиратиб олиб бориш ҳам жуда оғир бўлиб қолди. Шундай бўлса ҳамки, ёш, ғайратлик, лекин ёшлиғидан бери тинчликни севиб катта бўлган Розикжон куч ва қувватини, ғайрат ва ҳаракатини бирга ўн ошириб, бир қарич тупроқ устида ишлади. Сўнг чоғларғача рўзғорини тебратиб келди.

Рўзғорнинг ички ҳожатлари учун иккита соғим сигир, битта қўшчи от